

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1965

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1965

Yıl: 1965

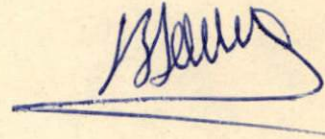
Cilt: XIII

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

Öğrencim
Şamil Dağcı'ya, Bekir Demirkol

18-10-1985

1965

İ Ç İ N D E K İ L E R

	Sayfa
Ord. Prof. Suut Kemal YETKİN : <i>A Survey of Turkish Painting</i>	1
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU : <i>Din ve Toplum İlişkileri ve Dinî Gruplar</i>	13
Öğ. Gö. Osman KESKİOĞLU : <i>İsmail Gelenbevi ve Sübût-ı Hilâl Me- selesi</i>	21
Doçent Dr. Cavit SUNAR : <i>Namazdan Maksat Nedir?</i>	31
Doçent Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU : <i>Hicrî 5. / Milâdî XI inci Yüzyılda İs- lâmda Siyasî ve Dinî Durum</i>	39
Öğ. Gö. Osman KESKİOĞLU : <i>"Yeni İslâm Düşüncesi" Üzerine Bazı Görüşler</i>	45

B i b l i y o g r a f y a

Doçenç Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU : <i>Histoire de la Philosophie Islamique</i>	53
Doçent Dr. Yaşar KUTLUAY : <i>A History of Muslim Philosophy</i> . . .	57
As. Dr. Hikmet TANYU : <i>Konfüçyüs, Feylesof ve Din Kurucu</i> .	59
Prof. M. Tayyib OKİÇ : <i>Tunus'taki Manastır şehri Mezar Kıt- beleri</i>	65

HİCRÎ 5./MİLÂDÎ 11. YÜZYILDA İSLÂMDA SİYASÎ VE DİNÎ DURUM

Doç. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU

Hicrî 5./ Milâdî 11. yüzyılda siyasi, ilmî ve dinî bakımdan önemli olaylar vukua geldi.

Siyasî bakımdan bu yüzyılın en önemli olayları, Selçukluların başarıları, Mısır'daki Fatımîler Devleti tarafından desteklenen Batınîlerin faaliyetleri ve İslâm ülkelerine yöneltilen Haçlı seferleridir.

Bunlardan Selçukluların ilk faaliyetleri Oğuz Türklerinden Selçuk'la başlar. Selçuğun babası Uygur Devleti vatandaşı idi. Zamanın Hakan'ının güvenini kazandı ve oğlu Selçuk'un ordu kumandanlığına tayin edilmesini sağladı. Bir müddet sonra Selçuk, taraftarlarıyla birlikte Seyhun nehri civarına yerleşerek İslâmiyeti kabul etti. O bu civardaki Türk kavimleriyle yaptığı harplerde üstün geldi ve şöhretini artırdı.

Selçuğun ölümünden sonra torunu Tuğrul, idareyi ele geçirmeğe muvaffak oldu. Horasan'ın bazı şehirlerini hükmü altına alarak H.428/ M.1036 yılında Nişapur'da namına hutbe okuttu. Nihayet Gaznelileri tamamen yendi. H.431/ M.1040 tarihinde namına kesin hutbeyi okutarak saltanatını ilân etti. Tuğrul Bey çok geçmeden Curcan'ı Taberistan'ı, Hemedan'ı, İsfahan'ı, Harezm'i, Kuhistan'ı, Azerbaycan'ı ve Huzistan'ı hükmü altına aldı. Bu suretle merkezi Rey şehri olan İmparatorluğunu kurdu. Halifenin mânevî nüfuzundan istifade etmek istiyordu. Bunun için H.449/ M.1057 yılında Bağdad'a gelerek Halife Kaim Biemrillah'ın elini öptü. Daha sonra Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim İnal'm isyanını bastırmak üzere İran'a gidince, Besasirî Bağdad'ı ele geçirdi ve halifeyi hapsedti. O H.451/ M.1059 da derhal Bağdad'a dönerek Besasirî'yi yendi ve Halifeyi makamına yeniden getirdi. Böylece Halife'nin yanında nüfuzu çok arttı¹.

Tuğrul Beyin ölümünden sonra Alp Arslan (Ölm. H.465/ M.1072) İmparatorluğun idaresini ele geçirdi. Şirvân'ı, Gürcistan'ı ve Ermenistan'ı zaptetti. H.464/ M.1071 tarihinde Bizans İmparatoru Romanos Diogenis'i yenerek, Türklere Marmara sahillerine kadar yayılma imkânını sağladı. Bundan başka Nizâm al-Mulk (Ölm. H.485/ M.1092)'ü vezarete getirerek devlet işlerinin düzenli yönetilmesini temin etti².

Alp Arslan'ın yerine oğlu Melikşah (Ölm. H.485/ M.1092) geçti³. Melikşah İslâm ülkesinin büyük bir kısmına hükmediyordu. Seyhun'dan Marmara ve Akdeniz'e, Kafkasya'dan Yemen'e ve Basra'ya kadar olan ülkeye hakimdi. Onun zamanında Nizâm al-Mulk vezirliğe devam ederek ilmi ve bilginleri korudu.

1 Bak. Köprülüzade Mehmed Fuad, Türkiye Tarihi, s. 156-161, İstanbul, 1923; Ebû'l-Felâh Abd al-Hayy b. al-Hanbelî, Şezerât az-Zehab Fî Ahbâr Men Zehab, C. III, s. 244, 287-288, Mısır 1350.

2 Bak. İbn Kesîr al-Kureşî, al-Bidâye Va'n-Nihâye Fî't Tarih, c.XII,s. 140, Mısır 1351/1932; İbn al-Esir, al-Kâmil Fî't-Tarih, c. VIII, s. 161, Matbaat al-İstikamet, al-Kâhire; Köprülüzade Mehmed Fuad, anılan eser, s. 161-162.

3 Bak. İbn Kesîr al-Kureşî, anılan eser, c. XII, s. 105; Dr. İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 18-25, İstanbul 1953.

Melikşâh'ın ölümünden bir müddet sonra Barkiyaruk (Ölm. H.498 / M.1104) İmparatorluğu tamamen nüfuzu altına aldı. Onun özellikle Batınîlerle mücadelesi meşhurdur. Bu mücadeleye Barkiyaruk'un yerine geçen Gıyâs ad-Dîn Ebû Şuca Muhammed b. Melikşâh (Ölm. H.511 / M.1117) devam etti. Kardeşleri Barkiyaruk ve Muhammed zamanında Horasan'da Sultan, Muizz ad-Dîn Ebû'l-Haris Sencer Ahmed (Ölm. H.552 / M.1117) idi ⁴. Sencer de Batınîlerle mücadele etmekten geri durmadı ⁵.

Selçuklulara dair verdiğimiz bu kısa bilgilerden sonra hicrî 5. yüzyılda önemli siyasi faaliyetlerde bulunan Batınîlerden bahsedebiliriz.

Bu fırkanın kurulup teşkilatlanmasında hicrî ikinci yüzyılda ⁶ Ehvaz taraflarında faaliyet göstermiş olan Meymûn b. Deysân ile oğlu Abdullah b. Meymûn al-Kaddâh'ın büyük rolü olmuştur ⁷. Bunlar imametini Ali b. Ebî Talib (Ölm. H.40 / M.660), Hasan (Ölm. H.49 / M. 669), Hüseyin (Ölm. H.61 / M.680), Ali (Ölm. H.94 / M.712), Muhammed Bakır (Ölm. H.114 / M.732) Cafer as-Sadık (Ölm. H.148 / M.765) ve Muhammed b. İsmâilden sonra, bu nesilden gelen gizli ve açık imamlara geçeceğini ileri sürdüler. Kendilerinin evvelâ Ali b. Ebî Talib'in kardeşi Ukeyl, daha sonra da Muhammed b. İsmail'in neslinden olduklarını iddia ettiler. Amaçları siyasi idi. İslâm Devletini yıkmak istiyorlardı.

Hicrî üçüncü yüzyılda Kûfe taraflarında faaliyet gösteren Hamdan b. al-Eş'as da batınîlerdendi. Kendisi Karmat lâkabıyla tanınmıştır. Bu şahsın lâkabına nisbetle Batınîler'e Karamîta da denir. Gerçekte Kuveyt Afrika'da Fatımiler Devletinin kurulmasında Karmatîler'in büyük rolü olmuştur. Bu devletin ilk kurucusu olan Mehdî diye maruf Ubeydullah (Ölm. H.322 / M.933), Ebû Abdullah aş-Şîi (Ölm. H.298 / M.910) adlı batınî bir dâinin yardımlarından çok faydalanmıştı. Nitekim sonraları Fatımiler Devleti yöneticileri Batınîlerin davalarını benimsemişler ve siyasi amaçlarını gerçekleştirmek için bu davayı güden dâilerden istifadeye çalışmışlardı.

Bizi burada özellikle ilgilendiren hicrî beşinci yüzyıl Batınîlerinden al-Hasan b. as-Sabbâh (Ölm. H.518 / M.1124) da Fatımîlerin istifade ettikleri önemli bir dâidir. Hasan Sabbâh H. 471 de Mısır'a giderek Halife al-Mustansır (Ölm. H.487 / M.1094)'la görüştüktan sonra ateşli bir batınî oldu. al-Mustansır namına davette bulunmak üzere Horasan taraflarına döndü ⁸. H.483 /

4 Bak. İbn Kesir, anılan eser, c. XII, s. 154, 157; Köprülüzade Mehmed Fuad, anılan eser, s. 164-167.

5 Bak. Doç. Dr. Mehmed Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, c. II, s. 150-156, Ankara 1954.

6 Bak. B. Lewis, Usûl al-İsmâiliye, s. 149, Dâr al-Kitâb al-Arabî baskısı Mısır; Muhammed b. al-Hasan ad-Deylemî, Kavâid Akâid-i Âli Muhammed, s. 12-13, Mısır 1950.

7 Meymun ve oğlu Abdullah hakkında kaynakların verdiği bilgiler arasında farklar vardır. Bunlar ve Batınîliğin gelişmesine adı karışan diğer şahsiyetler için bak: al-Bağdâdî, al-Fark Beyn al-Fırak, s. 169 vdd, Mekteb Neşr as-Sekâfe al-İslâmiye baskısı, 1367/1948; al-İsferâyîni, at-Tabîr fi'd-Dîn, s. 83 vd, Mısır 1359/1940; İbn Nedîm, al-Fihrist, s. 278 vdd, Matbaat al-İstikâme baskısı, al-Kâhire; Muhammed b. Mâlik b. Ebî'l-Fedâil al-Hammâdî al-Yemânî, Keşf Esrâr al-Bâtıniye Ve Ahbâr al-Karâmîta, s. 16 vdd, Matbaat al-Envâr baskısı 1357/1939; Abd'al-Cebbâr b. Muhammed b. Abdal-Cebbâr, Kitâb Tesbîh Delâil-i Nubuvve, var. 170 a vdd, 279 b vdd, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali kitaplarından, No: 1575, İstanbul; İbn al-Cevzî, al-Muntazam Fi Tarih al-Mulûk Va'l-Umem, c. V, s. 118-119, Haydarâbât 1357; Ebû Ali Hasan b. Ali Nizâm al-Mulk, Siyâsetnâme, s. 215 vdd, Tahran 1334.

8 al-Mustansır'ın H. 487 yılında ölümünden sonra dâiler iki gruba ayrıldılar. I Mustansır'ın oğlu Musta'li'yi imam tanyanlar. 2- Mustansır'ın oğlu Nizâr'ı İmam kabul edenler. Hasan Sabbâh bu ikincilerin görüşlerini kabul ettiği için onun yaydığı Batınîliğe, Nizâriye adı da verilir. Hasan Sabbâh ve faaliyetleriyle Nizâriye için bak: aş-Şehrestânî, al-Milel Va'n-Nihal, c. II, s. 32 vd, Mısır 1320; Tarih b. Haldun, c. IV, s. 11, 66, 93 vdd, Bulak baskısı 1284; Browne, Tarih al-Edeb Fi İrân, c. II, s. 245, 247, 388-389, al-Kâhire 1373/1954; İbn al-Cevzî, al-Muntazam, c. IX, s. 120-122; Ahmed Ateş, "Gazzâlî'nin Batınîlerin Belini Kıran Delilleri" "Kitâb Kavâsim al-Bâtıniye", İlahiyat Fakültesi Dergisi s. 24-26, c. III, sayı: I-II, Ankara 1954; Mehmed Şerefeddin, Fatımiler Ve Hasan Sabbâh, Darul-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sayı: IV, s. 20 vdd, Şehzadebaşı 1926. al-Kalkaşendî, Subh al-A'sa, c. XIII, s. 237 vdd, 244 vd. 1919 baskısı; al-Cuveynî, Kitâb Tarih-i Cihânguşay, c. III, s. 187 vdd, Leiden 1355/1937; al-Kâmil Fi't-Tarih, C. VIII, s. 10, 172-173, 200-201; al-Bidâye Va'n-Nihâye, c. XII, s. 148, 159; Tarih Ebî'l-Fidâ, c. II, s. 167, Kostantiniyeye 1286.

M. 1090 yılında Alamut kalesine yerleşerek Abbâsî halifelerine dehşet vermeğe başladı. Hasan Sabbâh "akıl ve düşünce çokluğa götürür. Gerçek ise birliktedir. Birliği sağlamanın tek yolu da bir İmam-ı Masum'a bağlanmaktır", diyordu. Onun yaptığı bu türlü propagandalar tarihte ad-Da'vet al-Cedîde adıyla meşhurdur. Bunlar Abbâsîlerin saltanatına ve Selçukluların hakimiyetine son verip İslâm ülkelerini ele geçirmek istiyorlardı. Bunun için de özel bir teşkilât kurmuşlar ve cahil halkı mezheplerine dâvet etmeğe başlamışlardı. Diledikleri din ve devlet büyüklerini gizli fedâiler vasıtasıyla öldürüyorlardı. H.485/ M.1092 de tanınmış vezir Nizâm al-Mulk, H. 492/ M.1098 de Ebû'l-Kâsım b. İmâm al-Harameyn, H. 500/ M.1106 de Sultan Sencer'in veziri Fahr al-Mulk Ebû'l-Muzaffer b. Nizâm al-Mulk ve daha bir çok tanınmış şahsiyetler fedâiler tarafından öldürüldüler⁹.

İşte böyle kuvvetli bir teşkilata karşı bir yandan ordularıyla Selçuklu Sultanlar savaş yaparken diğer yandan filozof Gazzâlî de onları kalemiyle yenmeğe çalışıyordu. Kitâb Fadâih al-Bâtîniye (al-Mustazhiriye), al-Kistâs al-Mustakim, Mufassıl al-Hilâf, Huccet al-Hakk, Kavâsım al-Bâtîniye ve ad-Derc (ad-Derec) al-Markûm adlı eserlerini bu amaçla yazdı¹⁰. Fakat bütün bu çabalara rağmen, bunların faaliyetlerine ancak H.654 yılında Hulagu'nun Alamut ve diğer mustahkem kaleleri zaptetmesiyle son verildi.

Beşinci yüzyıldaki önemli siyasi olaylardan birisi de Haçlı seferleridir. Hıristiyanlar bu seferleri esnasında Batınîlerden ve Nuseyriyelerden yardım göreyerek H.491/ M.1097 de Antakya'yı ve H.492/ M.1098 de Kudüsü zaptettiler¹¹. Haçlı ordularını takriben bir yüz yıl sonra Salahaddin yenilgiye uğratacaktır¹².

Hicrî 5/ Milâdî 11. yüzyılda Devletler arasındaki mücadele gibi mezhepler arasındaki çekişme de şiddetli idi. Bu çekişmelerde her mezhebin saliklerinin kendi mezhepleri için aşırı taassuba kapılmalarının tesiri büyüktür. Bu yüzden doğan çekişmeler bazan bir savaş halini alıyordu. Hicrî 445, 478, 481, 482 ve 486 yıllarında Şii'lerle Ehl-i Sünnet salikleri arasında vuku bulan mücadelede bir çok kimseler öldüler¹³. Bunun gibi Eş'arî'lerle Hanbelîler arasında Bağdâd'da ve diğer yerlerde bir çok kavgalar oldu¹⁴. Bu gibi çekişmeler özellikle Şâfiî'lerle Hanbelî'ler ve Kerramî'ler arasında da vuku buldu¹⁵. İhtilâflar bazan Bağdâd'daki Nizâmiye Medresesinde de meydana geliyordu. Bu medreseyi Vezir Nizâm al-Mulk kurmuştu. Bundan başka Nişaburda ve daha başka yerlerde de Nizâmiye medreseleri vücuda getirilmişti¹⁶. Bu medreseler, Fatımîler karşısında Ehl-i Sünnet'in görüşlerini korumak görevini yapıyorlardı. Fırkaların

9 Bu olaylar için bak: al-Bidâye Va'n-Nihâye, c. XII, s. 140, 157, 167; al-Kâmil Fî't-Tarih, c. VII, s. 237, c. VIII, s. 161, 228; Tarih al-Edeb Fî İrân, s. 389.

10 Dr. Zeki Mubârek, Gazzâlî'nin Faysal at-Tafrîka Beyn al-İslâm Va'z-Zandaka adlı eserinin özellikle Bâtınîler için yazıldığı iddia etmiştir. Adı geçen eser İslâm'la zındıklık arasındaki farkı belirtmek üzere yazılmıştır. Ancak küçük bir fasılda Bâtınîlerden bahsedilir. Gazzâlî'nin gerçekte Bâtınîler hakkında yazdığı kitaplar yukarıda isimlerini verdiklerimizdir. Bundan başka Gazzâlî, al-Munkiz'de, al-Mustasfa'da ve Kimyâ-yı Saâdet gibi bazı eserlerinde pek az da olsa Batınîlerden bahsetmiştir. Dr. Zeki Mubârek'in iddiası için bak: Dr. Zeki Mubârek, al-Ahlâk İnd al-Gazzâlî, s. 15, Mısır.

11 Bak. al-Bidâye Va'n-Nihâye, c. XII, s. 155-156; Carra De vaux, Gazzâlî, s. 31, Paris 1092; Tarih al-Edeb Fî İrân, s. 390.

12 Tafsilat için bak. C. Brockelmann, İslâm Milletleri Ve Devletleri Tarihi, çeviren: Prof. Dr. Neş'et Çağatay, s. 236-243, Ankara 1954.

13 Bak. al-Kâmil Fî't-Tarih, c. VIII, s. 65; al-Bidâye Va'n-Nihâye, c. XII, s. 127, 134, 135, 145.

14 Bak. al-Bidâye Va'n-Nihâye, c. XII, s. 115, 127, 162.

15 Bak. al-Kâmil Fî't-Tarih, c. VIII, s. 72-73, 131, 177-178.

16 Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken, İslâm'da Akademiler Ve Medreseler, Eğitim Hareketleri Dergisi, sayı: 78, s. 18, Ankara 1961; Süleymân Dünyâ, al-Hakika Fî Nazar al-Gazzâlî, s. 16, Dâr İhyâ al-Kutub al-Arabîye baskısı, Mısır; Dr. Abd ad-Dâim Ebû'l-Ata al-Ansârî, Ehdâf al-Felsefe al-İslâmiye, s. 72-73, al-Kâhire 1948.

ve özellikle Batınîlerin çoğaldığı bir devirde bu medreseler, kültürel ve siyasal bakımdan çok faydalı oluyordu. Nizam al-Mulk H.484/ M.1091 yılında Bağdaddaki Nizamiye Medresesinin başına Gazzalî'yi getirdi. Gazzalî din ve insanlık namına ihtilâfların kalkması için elinden geleni yapmağa çalıştı. O devirdeki ilmî durgunluktan ve taifelerin yanlış yollarından eserlerinde yer yer şikâyet eder¹⁷. Şüphesiz ki onun bu konuda verdiği bilgiler, çağındaki kültürel durumun anlaşılması için çok faydalıdır. O halde onun bu hususta anlattıklarından kısaca bahsedelim:

Gazzalî, halkın inancının yaygın surette zayıflamasını ve durgunlaşmasını 4 sebebe isnad ediyor¹⁸. Bu sebeplerden birisi Batınîlerden, diğeri felsefecilerden, üçüncüsü mutasavvıflardan ve dördüncüsü ilim adamlarının muamelelerinden doğmaktadır:

Bunlardan Batınîlerin durumundan ve yaptıklarından yukarıda bahsetmiştik. Onları burada tekrarlamayı gereksiz sayıyoruz.

Felsefecilere gelince: Genel olarak ilâhiyatçılar, tabiatçılar ve dehriler diye üç bölüme ayrılan¹⁹ felsefeciler, zekâ ve anlayışlarının herkesten üstün olduğuna inanıyorlardı²⁰.

Bunlardan dehriler bir yaratıcı Allah'ın varlığını inkâr ediyorlardı. Onlara göre bu âlem ezeldenberi mevcut idi ve böylece sonsuza kadar devam edecektir.

Tabiatçılar ise bir Allah'ın varlığını kabul etmekle beraber Cenneti, Cehennemi ve ahiret hayatıyla ilgili özellikleri inkâr ediyorlardı.

Aristo'ya uyan ilâhiyatçılar ise, ilk iki sınıfı tenkit etmekle beraber hak yolu bulamamışlardı. Hasılı bir çok felsefeciler, peygamberlerin kültürsüz halkı nizama sokmak için dinleri uydurdıklarını, ileri sürüyorlardı. Kendilerinin ise bilge kişiler olduklarını ve bu sebeple de şeriate bağlanmayacaklarını söylüyorlardı. Bunlardan mal ve can güvenliği bakımından dine uyar gibi görünenler bile bazı hususlarda şeriatı çiğniyorlardı. Diğer yandan bunları taklit ederek bir çok kültürsüz kimseler dinle ilgili hususlarda gevşeklik göstermeğe başlamıştı.

Gazzalî'nin çağındaki mutasavvıflara gelince: Hicrî ikinci yüzyılda başlamış, üçüncü yüzyılda düzenlenmiş olan tasavvuf ceryanı, beşinci yüzyılda, İslâm âleminde yaygın bir hale geldi²¹. Şeyhlerin ve müridlerin ikâmetine yarıyan zaviye ve hangâhlar çoğaldı. Bu devirde tasavvuf âdeta bir moda halini aldı. Bunun için de gerçek mutasavvıfların yanında bir çok taklitçi sufiler türedi. Bu taklitçiler gerçek tasavvuftan uzak, çeşitli sebeplerle yollarını şaşırılmış insanlardı. Bunları şöylece bir çok gruplara ayırabiliriz:

İbahîler: Bunlar taklit, şehvet ve tembellik neticesinde yollarını şaşırılmış olanlardır²². İbahîlerin de çeşitli bölümleri vardır²³. Bazıları haramla helal arasında fark gözetmezlerdi ve Allah'ın kendi ibadetlerine ihtiyacı olmadığını ileri sürerlerdi. Bazıları, "Allah şehveti yoketmeyi buyurduğu halde, tecrübemizle anladık ki bundan kurtulmak imkânsızdır. O halde kendimizi bu uğurda yormak ahmaklıktır" derlerdi²⁴. Bir kısmı, kalpleriyle Allah'ın huzurunda olduklarını bu

17 al-Gazzâlî, al-Munkiz Min ad-Dalâl, s. 6, 27-28, 34, Mısır 1309; al-Gazzâlî, Mi'râc as-Sâlikîn, "Ferâid al-Lâli Min Resâil al-Gazzâlî" içinde, s. 3, Mısır baskısı; al-Gazzâlî, Mizân al-Amel, s. 63, 106, Mısır 1328; az. Zebîdî, İthâf as-Sâde, c. VII, s. 271; c. VIII, s. 460, Mısır 1311; al-Gazzâlî Kitâb Yuzker Fihî Hamâkat Ehl al-İbâha, s. 2-6, München 1933.

18 Bak. al-Munkiz, s. 27-28.

19 Bak. Aynı eser, s. 8.

20 Bak. al-Gazzâlî, Tehâfut al-Felâsife, s. 59, Dâr al-Maârif baskısı, Mısır.

21 Bak. Köprülüzade Mehmed Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 17, İstanbul 1918; Nicholson, Fî't-Tasavvuf al-İslâmî Ve Tarihî, s. 57-58, al-Kâhire 1366/1947.

22 al-Gazzâlî, Kitâb Yuzker Fihî Hamâkat Ehl al-İbâha, s. 3, 6.

23 İbahîler hakkında geniş bilgi için bakınız: İbrahim Ağâh Çubukçu, Gazzâlîye Göre İbahîlik, İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 165-172, sayı: 1956, I-IV, Ankara 1958.

24 Bak. İthâf as-Sâde, c. VIII, s. 470; Mizân al-Amel, s. 90; al-Gazzâlî, Kimyâ-yı Saâdet, c. I, s. 57, Tahran 1333.

sebeple ibadetten kaçınmalarının ve zahiren şehvete dalmalarının bir mahzur sayılmıyacağını iddia ederlerdi.

Mutasavvıf gibi görünen bu gibi ibahilerden başka bazı kimseler de sufiler gibi giyinmiyorlar, onların sözlerini tekrarlıyorlar ve fakat bu mesleğin gerçeğine nüfuz edemiyorlardı. Çünkü mücahade, riyazet ve kalbi murakaba gibi tasavvuf yolcusunun uyması gereken ibadetleri hakkiyle yapmıyorlardı²⁵. Bunlardan biraz daha ileri giden taklitçiler ise yeme, içme ve giyme şehvetine dalmışlardı. Günah işledikleri halde, doğru yolda olduklarını zannediyorlardı.

Diğer bazı taklitçiler de Allah indinde yüksek makamlara ve hallere ulaştıklarını, gerçeği müşahede ettiklerini, ilâhî ilme sahip olduklarını iddia ediyorlardı. Bunlar fakihlerin, müfessirlerin ve muhaddislerin kendi ilimleriyle perdelendiklerini ileri sürerek sözde kendi üstünlükleriyle öğünüyorlardı²⁶.

Hasılı tasavvuf yolunda çalışarak ittihad, ittisal, hulul ve vecd derecelerine ulaştığını iddia eden ve bu yüzden dinî kanunları çiğneyen kimseler, gerçek sufilikten uzaklaşmışlardı²⁷.

Hicrî beşinci yüzyıldaki ilim adamlarının durumuna gelince: Her şeyden önce belirtelim ki bu devirde dinî kanunlara iyice bağlanmayan kültürlü kimselere bile çok rastlanıyordu. Bunun da başlıca sebebi bir yandan Hint, İran ve Yunan kültürünün İslâm ülkelerine yayılması diğer yandan siyasî amaçla kurulan fırkaların faaliyetidir. Bazan seyahatlar, bazan ticaret ve çok kere de tercüme vasıtasıyla Müslümanlar arasına nüfuz eden bu kültürler bir dereceye kadar serbest düşüncenin gelişmesini sağlamıştı. Harpler ve genişliyen hudutlar da çeşitli fikirlerin çarpışmasını temin etmişti. Artık herkes dinî ilimleri, İslâmiyetin ilk yüzyıldaki gibi anlamıyordu. Daha doğrusu ilim anlayışında değişmeler olmuştu. Eskiden hikmet sözünden anlaşılan mâna, yerini başka anlamlara terketmişti. Bu yüzyılda tabibe, şaire ve müneccime hakim adı veriliyordu²⁸. Her bilgin üzerinde çalıştığı ilim dalının, gerçek ilim olduğunu iddia ediyordu. İlim adamlarının çoğu dinin ve ilmin gerçeğine gereği gibi nüfuz edemiyorlar bir çok hususlarda aldanıyorlardı.

Vaizler, ilmî gerçeklerden ziyade, hikâyelerden, şüirlerden ve nükteli sözlerden bahsediyorlardı²⁹. İlâhî aşktan, vusuldan ve vecden söz açarak şöhretlerini artırmayı düşünüyorlardı.

Büyük şeyhlerden hadis dinlediklerini ve sağlam senetlere sahip olduklarını iddia eden muhaddisler, gerçekte hadis ilminin kurallarına riayet etmiyorlardı. Bunların çoğu da şöhret yolunu tutmuş ve gerçeği kaybetmiş taklitçilerdendi³⁰.

Kelamcılar ise genel olarak iki grup halinde idiler: 1- Sapıklık yolunu tutanlar. 2- Doğru yolda olanlar. Bu yüzyılda doğru yolda olan kelâmîcılar da görevlerini hakkiyle yapamıyorlardı. Bunlar başlangıçta Ehl-i Sünnet'in inancını sapık görüşlere karşı korumak görevini yapmağa çalıştıkları halde, zamanla amaçlarından uzaklaşmağa başlamışlardı. Cevher, araz ve yanlış netice veren kıyaslara dalmışlardı³¹.

25 Bak. İthâf as-Sâde, c. VIII, s. 478.

26 Bak. Aynı eser, c. VIII, s. 480.

27 Bu hususlarda geniş bilgi için bak: Aynı eser, c. VIII, s. 481-485; al-Munkiz, s. 23; al-Gazzâlî, Kitâb Maksad al-Asna Şerh Esmâ Allah al-Husnâ, s. 111 vdd; Mısır 1322.

28 Bak. al-Gazzâlî, İhyâ Ulûm ad-Dîn, c. I, s. 38, Matbaat al-İstikâme baskısı, al-Kâhire.

29 Bak. Aynı eser, c. I, s. 34; İthâf as-Sâde, c. VIII, s. 460.

30 Bak. İthâf as-Sâde, c. VIII, s. 460-465.

31 Bak. Aynı eser, c. VIII, s. 456; al-Munkiz, s. 6-7; İhyâ Ulûm ad-Dîn, c. I, s. 33; al-Gazzâlî, Mihakk an-Nazar, s. 56-57, al-Matbaat al-Edebiye, Mısır.

Bilginlerin çoğunun düştükleri hataları Gazzâlî, İhyâ'da teferruatlı bir surette anlatıyor³². Biz bunların hepsini burada zikredecek değiliz. Ancak şu kadarını belirtelim ki bu devirde Peygamberliğini ve Allahlığını ilan edecek kadar ileri giden sapıklar türemiştir³³.

Hicrî 5. / Milâdî 11. yüzyılda kelim ilmi bakımından en önemli olaylardan biri mutezili sistemin yeniden canlanmağa başlamasıdır. Me'mun zamanında resmî bir mezhep haline gelen Mu'tezile, Mütevekkil (hilâfeti H. 232-247 / M.847-861) halife olunca gözden düşmüştü. Fakat Mu'tezile kuvvetli düşünürler yetiştirdiği için unutulmuyordu. Zaman zaman yeniden canlanma alâmeti gösteriyordu. Şüphesiz ki Mu'tezile'ye en ağır darbeyi Eş'arî (Ölm. H.330 / M.941) ve Mâtürîdî (Ölm. H.333 / M.944) vurmuştu. Hicrî 4. / M.10 yüzyılda Büveyh Oğullarının hakimiyet kurması bir ara Mu'tezile'nin yıldızının yeniden parlamasını sağladı. Gerçi Büveyhiler Şii idiler. Fakat Mu'tezile bazı Şii akidelere de uymuştu. Esasen gerek Şia ve gerekse Mu'tezile karşılarında rakip olarak Ehl-i Sünnet'i görüyorlardı. Müşterek rakibe sahip olan iki ekol ele vermekte gecikmedi. Büveyhilerden Adud ad-Devle (Ölm. H.372 / M.982) Mu'tezile mezhebini destekledi. Amman, Bahreyn ve Huzistan taraflarında Mu'tezilenin tesiri çoğaldı. Irakta da Mu'tezililer çoktu. Adud ad-Devle, vezarete Sahib b. Abbad (Ölm. H.385 / M.995)'i getirince Mu'tezilenin şöhreti son derece arttı. Zira adı geçen vezir mu'tezili idi. Bu durum da çok devam etmedi. Büveyhilerin zayıflaması üzerine Halife al-Kâdir Billah (Ölm. H. 422 / M.1030) Mu'tezile'nin aleyhine durum aldı ve onları küfre düşmüş saydı³⁴.

Sünnî olan Gazneli Mahmûd (Ölm. H.421 / M.1030) Büveyhileri yenmekle Sünnî sistemin hakimiyetini de yeniden kurmuş oluyordu. Gazneli Mahmûd Büveyhilerin merkezi sayılan Rey şehrini H.420 / M.1029 yılında ele geçirerek sünnî sistemi himaye etti³⁵.

Hicrî 5 / Milâdî 11. yüzyılda Mu'tezile yeniden canlanmak fırsatı buldu. Mu'tezile bu fırsatı Sultan Tuğrul Bey (Ölm. H.455 / M.1063)'in yeziri Amîd al-Mulk Ebû Nasr Muhammed b. Mansur al-Kundurî (Ölm. H. 456 / M.1063) zamanında ele geçirdi³⁶. Zira adı geçen Vezîr, Mu'tezile mezhebine inanıyordu.

Tuğrul Bey'den sonra Selçukluların başına Alp Arslan geçince, Amîd al-Mulk gözden düştü ve bir yıl sonra da katledildi H.456 / M.1063. Alp Arslan Nizâm al-Mulk'ü vezir yapmakla Sünnî sistemi de yeniden hakim kılmuş oldu. Zira yukarda da bahsettiğimiz gibi Nizâm al-Mulk, Ehl-i Sünnet'i savunmak üzere birçok medreseler yaptırdı. Onun bu çabaları artık İslâm âleminde Sünnîliğin iyice yerleşmesini sağladı.

Sonuç olarak diyebiliriz ki hicrî beşinci yüzyılın başlıca karakteristik vasıfları şunlardır:

- 1- Haçlılar - Müslümanlar mücadelesi.
- 2- İslâm Ülkelerinde Türklerin hakimiyet kurması ve İslâmiyeti koruması.
- 3- Siyasete ve kültüre dinin hakim olması.
- 4- Selçukluların kültürel faaliyetlere önem vermesi ve Nizam al-Mülk'ün Üniversite karakteri taşıyan medreseler yaptırması.
- 5- Ehl-i Sünnet'in Batmîler ve diğer sapık mezheplerle çekişmesi.
- 6- Bu çekişme sonunda sünnî sistemin Müslümanların geniş ekseriyeti tarafından benimsenmesi.

32 Bak. İthâf as-Sâde, c. VIII, s. 445-473.

33 Bak. Kitâb Fadâih al-Bâtmiye, s. 29-30; al-Bidâye Va'n-Nihâye, c. XII, s. 165.

34 Bak. Ebû Bekr Ahmed b. Alî al-Hatib al-Bağdadî, Tarih-i Bağdâd, c. IV, s. 37-38, Mısır 1931.

35 Bak. Zuhdî Hasan Carullah, al-Mu'tezile, s. 213, al-Kâhire 1366/1947.

36 Bak. Subkî, Tabakât aş-Şâfiyye al-Kubrâ, c. II, s. 270, Matbaat al-Huseyniye baskısı, Mısır.